

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН

КУЛТ ВАТРЕ У СВЕТЛУ НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Снежана Ашанин
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 398.31

УВОД

Трагови људске цивилизације присутни у свим димензијама човековог ума верна су слика њеног напретка и сталног усавршавања у току хода кроз дугу временску дистанцу. Гледано кроз призму космичке димензије реч је о апстрактним често занемарљивим вредностима. Међутим, гледано из угла цивилизацијске стварности и животне реалности реч је о дугом периоду непрекидног кретања кроз просторна и временска пространства. Савремено следи из традиционалног, а онда савремено прераста у традиционално и претходи новом савременом и тако редом из давних прапочетака у савремену бесконачност.

Најстарији културни трагови сежу у толике дубине да се веома често граниче и са изворним, природним. На целом цивилизацијском почетку стоји ватра као њена исконска тековина. Она је представа најузвишенијег симбола и круна цивилизацијских тековина. Ватра се налази на почетку свих почетака, на самом извору онога што је човек створио. Људски ум, подстакнут различитим случајностима из природног окружења а делом теран личним нагонима и потребама, ватри већ на самом почетку даје узвишено место. На том пиједесталу ватра је на дугој еволутивној путањи најдуже опстала.

Сматра се да је ватра коришћена у најстаријој људској епохи у палеолиту. У појединим пределима Европе, захваљујући археолошким налазима, може се са сигурношћу тврдити да је ватраложена још у палеолиту. И крапински човек је знао за ватру што потврђују

нађене нагореле људске кости, највероватније траг „канибалних ручкова“.¹ Сматра се да је наш прапрадеак у периоду Орињак, који је живео у Крапини у уметничком и културном погледу био далеко изнад неандерталца, да је као такав дуже познавао ватру и да је на лакши и једноставнији начин долазио до ње.²

Примитиван човек, вероватно у недостатку конкретних чињеница и сазнања, ватри приписује својства божијег дара. Сматрао је да је њему, односно људском роду, ватру подарило неко више натприродно биће у виду божанства, творца света. Тако је било најлакше и најједноставније протумачити све оно што је непознаница у блиском човековом окружењу. Једно је сигурно, да се никада не може са сигурношћу знати када, где и ко је наложио прву ватру. То ће у цивилизацијском погледу остати вечна тајна, која ће стално бити подстицана многим митовима, легендама, претпоставкама, па и веома озбиљним научним тумачењима. Тајна и непознаница остаће и над дилемом да ли је ватра људским умом измишљена или је прихваћена из природе (удар грома у суво дрво или усијана лава потекла из великих дубина), да ли се појавила само на једном месту земљине кугле или на више у приближно истом временском периоду, као и то којом се брзином ширила и завладала светом. Једно је сигурно, да је због своје благодарне улоге и значаја добила титулу светости и врхунске чистоте.

ЖИВА ВАТРА

Корени живе ватре крију се у теоријама везаним за појаву и настанак првог пламена на земаљској кугли. У грчкој култури владало је мишљење да је ватра као привилегија постајала само на Олимпу, међу боговима. Сматра се да је Прометеј, као велики пријатељ човека, украо од Зевса ватру са Олимпа и спустио је доле у подножје међу обичне људе.³ За овакав гест Прометеј је био подстакнут сажалењем јер је свакодневно гледао људе који као и све друге животиње једу сирово месо. Овим је желео одвојити људски род од животињског.

Зевсов и Херин син Хефестос, био је бог ватре. Њега је отац прогнао на нека забачена острва (Леинос, Липара, Хијера, Имброе,

1. Сима Тројановић, *Ватра у обичају и животињу српског народа*, Београд, 1930, 17.

2. Исто

3. Andreu Long, *La Mythologie*, s.186.

Етна). Знајући да су сва ова острва вулканског типа, јасно је због чега су Хефестоса Римљани идентификовали са својим богом Вулканом.⁴

На самим цивилизацијским почецима жива ватра је настајала искључиво природним путем. Било да је настала на извору вулкана, ударом грома о неко суво дрво или пожаром проузрокованим великим врућинама, добијала је значај и сматрала се живом ватром. Видевши све благодети које је пружила човеку, људски род је сасвим разумљиво желео да ватру сачува, пренесе је са једног места на друго како би га огрејала и омогућила припремање бољег и квалитетнијег обеда. Такву ватру су у циљу да што дуже траје и служи човеку стално подстицали и одржавали. Деси ли се да се таква ватра ипак угаси, рецимо после кише, а већ на њу навикнут, човек је настојао да разним радњама имитира природу и да тако сам створи ватру. Трљањем два сува дрвета, једно о друго, човек је створио живу ватру, која је већ на самом почетку сматрана светом.

Вађење живе ватре познато је свим народима света, а због своје светости и митског значаја ова се појава одржала све до данашњих дана.

Назив жива ватра указује на старо народно веровање по коме је ватра сматрана живим, стварним и веома важним бићем. Овакво схватање и веровање раширено је код бројних индоевропских народа. Жива ватра је имала мистичну снагу и велики култни значај. За живу ватру су знали готово сви народи света. Добијали су је како на сличне тако и на различите начине. Најчешће се жива ватра добија трењем једног дрвета о друго или кресањем камена о камен и хватањем искрица које би при оваквој радњи биле створене. У овом послу су учествовали искључиво или углавном мушкарци. Ово је био физички веома тежак процес. чинило се то веома често пре сунца у глуво доба када је најизраженије кретање ноћних демона.

У еволутивном погледу вађење живе ватре губи на практичности и добија у митолошком значењу. Као врхунски чиста, веома је често добијала исцелитељску и лустративну улогу. Употребљавала се у циљу како појединачне тако и колективне заштите од разних демонских бића, болести и епидемија. што се на тежи начин долазило до ње, то су јој се већа пажња и значај придавали.

О постанку живе ватре постоје многе легенде. Испричане су бројне приче, митови и предања. У свему овоме веома је важно приметити

4. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Београд, 1930, 17.

ти да су готово сви народи у свим историјским и временским тачкама желели да постанак прве ватре као и живе ватре доведу у везу са својим простором и за своју историју значајан временски период, као и из своје религије и митологије значајну личност.

Тако је настајао традиционални мит, кога су људи желели освежити важним чињеницама и лепим описима о његовом настанку. Српски народ је често свесно занемаривао и запостављао веома јасну историјску чињеницу, па је култу Светог Саве придавао значај настанка првог пламена. Наравно да је култ ватре постајао много пре Светог Саве, само под неким другим именом, актуелним за дати историјски тренутак. Реч је о херојима, чудотворцима, испосницима, пустињацима. Сима Тројановић тврди да је и био ред да српски народ Светог Саву крунише за највећег људског добротвора, који је свом „пећинском народу“ давао ватру имајући у виду да је он највећи српски просветитељ и да је „ватра прва погодба за цивилизацију, и што су између разних измењања баш њега изазвали за ватру, заиста је најлепша замисао“.⁵

Трљање два сува дрвета једно о друго, представа су првог историјског пламена, као и корена живе ватре. Обично се каже да се оваква ватра вади или извија. Углавном у нашој традиционалној култури жива ватра се вадилa када се појаве неке веће епидемије људи и стоке. Њено право чистилачко дејство се углавном испољава удружено са још неким фактором, односно са још неким магијским радњама. Све ове појаве вуку дубоке корене из прастаре традиционалне културе. По једној народној причи, ватра се уз назив добросрећнице употребљавала и у сеобама. Тако, када су Срби решили да напусте своју постојбину, извили су живи огањ и кренули у оном правцу куда је кренуо дим са њега.⁶

Слично овој појави у неким драгачевским селима (Зеоке, Доњи Дубац, Рти и Котража) све до Другог светског рата била је позната појава да када неко домаћинство из различитих разлога одлучи да мења кућно место извије живу ватру и тражи своје ново одредиште у оном правцу у коме крене дим са њега. Онда жишку са живог огња пренесу на ново место на коме ће градити кућу и ту наложе прву ватру. Тако је већ унапред предвиђено место за породично огњиште. Уз овакву обредну радњу сматрано је да се човек ослободи недаћа и опасности која га је натерала на сеобу.

5. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 21.

6. Народне новине, Београд, 1908, 290.

Познато је да већину обредних радњи у српској традиционалној култури обављају жене и да су оне њени главни носиоци, како саме радње тако и самог предања. Међутим, вађење живе ватре како у нашој тако и у светској културној баштини привилегија је мушкараца. Они су ти који на најразличитије магијске начине, а у бити веома сличне како у временској тако и у просторној димензији, изводе или извијају живу ватру. Мушкарци су ти који жишку или пламен живе ватре носе и потпаљују своје ново огњиште. Ову појаву можемо разумети уз чињеницу везану за култ предака који се рачунају по мушкој линији.

Некада се у Цагањама и Рошцима (кабларска села) веома водило рачуна о времену, дану и о самој личности која ће водити живу ватру. Углавном је то био понедељак пре подне, време када дан напредује. Ова веома значајна магијска радња могла се поверити само неком виђеном, стаситом и срећном човеку. Наиме, такав човек је морао бити здрав, без икаквих телесних и психичких недостатака, да има здраву и напредну породицу и да му је стока најбоља у селу. О овоме се строго водило рачуна, како сав рад и труд не би били узалудни. Онај коме сеоска заједница повери овако значајну улогу од општег колективног значаја и интереса могао се сматрати њеним почаствованим и привилегованим чланом. Није ни чудо то што памте старији испитаници ових простора, да је некада долазило и до свађе и међусобног замањања око избора извршиоца ове веома значајне магијске радње.

Ватра се као културна творевина од еминентног значаја у својству живе ватре некада вадила и у чачанској околини у преподневним сатима, веома често пре сунца или у глуво доба, и то без публике и посматрача. Верује се да ће жива ватра у том случају имати најделотворнију улогу. У Србији жива ватра се углавном вадила за време летњих празника или на неки „народни варовни дан“.⁷ Без обзира да ли се водило рачуна о црквеним хришћанским празницима или о посебним данима наслеђеним из доба паганства и предхришћанства, улога и значај извијања живе ватре састајао се у томе да снагу летњег сунца подстакне и охрабри да сунчева енергија као извор живота путем имитативне или симпатичке магије омогући брже и квалитетније сазревање жита и привредни успех у текућој пољопривредној години.

Некада је обичај вађења живе ватре био раширен у селима чачанске околине у драгачевским селима пре свега. Можемо за ове просторе узети Други светски рат као граничан период после кога се жи-

7. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

ва ватра не вади, или се то чини спорадично и веома ретко. Овоме су допринели нови друштвени односи као и развој науке, технике, медицине, ветерине и људске свести пре свега.

Обичаји везани за живу ватру претежно су лоцирани за сточарска подручја и становнике који се баве овом привредном граном.⁸ Чак се може рећи, да је употреба живе ватре у лечењу стоке била у неку руку и привилегија. Она је по народном веровању имала апотропејску и лустративну моћ, против бројних мистичних сила.⁹ Жива ватра се користила за очишћење од злих демонских сила, као и у лечењу и превенцији од болести.¹⁰

Сима Тројановић је забележио како је тридесетих година XX века у Драгачеву, односно у селима Негришори и Пилатовићи вађена жива ватра за људе и за стоку. Када у селу учеста смрт, сматра се да је зашла нека ватра у народ па хоће све да помори.¹¹ Најпре су у сточним епидемијама страдале овце као најнежније, па је стога жива ватра најчешће извијана због њих. Тако су Драгачевци живу ватру вадили на четири начина: на вратима, уз ђускију, на струг и на стакло.¹²

У селима Рти и Котража (Драгачево) памти се, захваљујући причама предака, да при појави неке сточне болести сва домаћинства гасе ватру на својим огњиштима како би се симболички угасила болест. Потребу за оваквом радњом можемо објаснити и чињеницом да су епидемије и разне болести праћене високом телесном температуром, а да би се симпатичком магијом гашењем ватре проузроковало спадање температуре односно излечење. Вађење колективне живе ватре имало је лустративни циљ да се магијским путем појединац и заједница ослободе опаког изазивача болести, без обзира које врсте он био.

Може се слободно рећи да је снага и светлост пламена имала за циљ очишћење како од бројних опаких митских бића тако и од стварних у науци доказаних изазивача и узрочника болести.

Новом, магијски чистом живом ватром, без обзира којом је техником добијена, поново су потпаљивана породична огњишта. Нови пламен на старом огњишту имао је осим чистилачке улоге и висок

8. Никола Зега, *Воловска боғомоља*, Гласник Етнографског музеја, књ. 2. Београд, 1927, 18-20; Д. Савковић, *Један спорадичан обичај „Говеђа боғомоља“ у Темнићу*, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XXIV, Београд, 1975, 141-156.

9. Никола Пантелић, *Вајира*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 81.

10. Исто

11. Сима Тројановић, *Вајира у обичајима и живоју српској народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 22.

12. Исто, 67.

психотерапеутски значај у виду смиривања страха од болести, епидемија и недаћа. Оваквом схватању у многоне су допринела веома строга правила при извијању живе ватре, па и култна „нагота, чија је чедност и чистота“ имала велику улогу у магијским обредима.¹³

За живу ватру веома је важан и у етнолошкој науци познат обичај „воловске богомоље“. О овоме је писао Никола Зега, Никола Пантелић, Петар Влаховић, Драгана Савковић и бројни други етнологи. Поменућу само да се овај обичај одржавао и у околини Београда и то после Другог светског рата под истим називом.¹⁴ За воловску богомољу обично се ватра вадилa поред неке реке и неког узвишења кроз који се прокопавао тунел. Најстарији у селу Тијању и данас знају тачно место на коме су некада изводили овај обред у циљу спречавања епидемије стоке. Након вађења живе ватре палила су се сува дрва на два места, поред улаза у тунел, између којих је протеривана стока. Са друге стране на изласку из тунела стоку су дочекивали они који су вадилa живу ватру и нагарављеним штаповима су је додиривали изражавајући жељу да стока порасте, угоји се и буде здрава.¹⁵ Овим обредом се магијска снага и чистота ватре преносила на стоку у циљу да се сачува од болести и да се обезбеди њена плодност.¹⁶ Мазање стоке гаром имало је за циљ да његовом црном бојом одагнају демоне и зле силе.¹⁷ Овакав обичај је карактеристичан за земљорадничко-сточарске културе¹⁸ и носи у себи корене дубоког паганства који, сасвим је сигурно, настављају своје обитавање све до времена савременог хришћанства. Водило се рачуна и о смеру кретања стоке и људи, односно главних учесника у обреду. Њени учесници, као и извршиоци морали су се кретати од запада према истоку,¹⁹ односно у правцу одакле се сунце чисто и жарко рађа сваког јутра. Тако је и излазак стоке на другој страни тунела симболизовало њено поновно рађање²⁰ и ослобођење од свих недаћа и болести.

13. S. Zečević, *Elementi naše mitologije u narodnim obredima uz igru*, Zenica, 1973, 135; Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

14. Н Пантелић, *Један сточарски обичај у околини Београда*, Годишњак музеја града Београда, књ. IV, Београд, 1957, 477-478.

15. Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

16. Никола Пантелић, *Вајра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 82.

17. Д. Савковић, *Један сточарски обичај - „Говећа богомоља у Темнићу“*, Гласник етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XXIV, Београд, 1975, 165.

18. J. Chevrier, A. Chesbraut, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, 739.

19. Никола Пантелић, *Вајра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 82.

20. Р. Хасанбеговић, Н. Пантелић, *Примена живе вајре у народној вејерини*, часопис савеза ветеринара и ветеринарских техничара СФРЈ, Београд 1972, 51.

Овакав обичај је наставио да живи у већини чачанских села скоро и до данашњих дана, али у мање или више измењеном облику. Временом је паљење и извијање живе ватре уз бројна пиротехничка помагала замењено паљењем свећа поред којих је ритуално протеривана стока у циљу њеног очишћења. Ова појава је једно време била веома раширена и посебно везана за обичаје који су се спроводили на Божић и Ђурђевдан. Обично су се свеће стављале поред улаза у тор, са обе стране између којих је пролазила стока, по веровању да се ритуално очисти од болести и недаћа.

Паљење ватре поред тора на Божић имало је за циљ да у време зимског солстиција, када је сунце најслабије и најнемоћније, у неку руку замени или бар својим пламеном потпомогне његовом лустративном својству. Имитативном магијом, пламеном је требало сунцу помоћи у добијању снаге и нове животне енергије. Паљење обредних ватри на Ђурђевдан означавало је почетак нове пастирске године²¹ и, по народном веровању, требало је најпре да обезбеди добро здравље стоке, а онда и успешну привредну годину. Обредно паљење ватре на Ђурђевдан имало је за циљ да обредима прелаза означи нову етапу у животу стоке, као и нови циклус одласка у планину са стоком.²²

Драгослав Антонијевић, бележи појаву да су чобани на Ђурђевдан палили ватре и кроз њу протеривали стоку. Тада је најстарији ован носио на десном рогу запаљену свећу²³, која је свакако имала чистиљачку улогу читавог стада.

Дим при обредним ватрама имао је за циљ заштиту стоке од разних демонских бића. Тако су се раније, много пре хришћанске употребе тамјана, људи и стока кадили димом и тако симболички и ритуално одгонили све недаће од себе.

Велика распрострањеност живе ватре говори у прилог њених дубоких корена и опште прихваћености код најразличитијих народа света. Олег Мандић тврди да су живу ватру познавали готово сви становници планете.²⁴ Кај Биркет Смит наводи да се ватра сматрала светом и чудотворном и да се као таква употребљавала у лечењу стоке.²⁵

21. Петар Костић, *Годишњи обичаји у тиливоовужичком, йожешком и косјерићком крају*, Гласник етнографског музеја 48, Београд, 1984, 314.

22. Д. Антонијевић, *Овчарска слава у Јужнозайадној Србији*, Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, 327.

23. Исто

24. О Мандић, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, 25.

25. Кај Биркет-Смит, *Putovi kulture*, Zagreb, 1960, 83.

Сличну употребу и својства обредне живе ватре имали су како Европљани²⁶ тако и становници Африке.²⁷

Сви обичаји везани за живу ватру указују на њено прастаро дубоко порекло. Овоме у прилог иде и чињеница да је обичај био некада распрострањен и код Инда и Иранаца. Олег Мандић тврди да је обичај извијања живе ватре трећем једног дрвета о друго код многих народа у тесној вези са култом „дрвета живота“ у коме доминира култ плодности.²⁸ Овакво схватање свакако је имало за циљ да се након очишћења живом створу да и удахне животна снага дрвета из култа вегетације, односно из култа вечитог рађања и бесмртности.

У нашем народу, а пре свега у селима Прислоници, Брђанима, Прељини и Соколићима (Чачак), лески је придаван велики магијски значај, па је зато ово дрво имало велику важност у извијању живе ватре. Овакво мишљење сигурно да произилази из схватања ових људи да је леска ватрена биљка и да има особину вечног живота, неуништивости, здравља и светости. У српској православној цркви, а и у народу уопште, леска је сматрана благословеном и светом биљком.

Код већине српског становништва влада мишљење да никада и никоме не треба позајмљивати ватру. Овакво схватање у народу је подстакнуто страхом да се у том случају из куће не износи срећа и здравље и да се не умањи или изгуби лустративно својство ватре. Овакво мишљење се посебно односило на живу ватру, када је њено изношење из куће било строго табуисано.

Пламен који је на огњишту потпаљен живом ватром никада се није смео угасити²⁹, већ се стално обнављао како би се снага, моћ и чистоћа сачували и успешно штитили људе и стоку од болести и несреће. Обичај вечног чувања живе ватре веома је познат и раширен међу народима Индије како би се одржала и очувала улога њеног лустративног континуитета. И међу српским становништвом, забележио је Сима Тројановић, поред породиље се мора стално одржавати ватра³⁰, како би њена снага и чистиљачка улога заштитили мајку и новорођенче од демона и опаких сила које су у првих 40 дана најизраженији и најопаснији.

26. Исто

27. Ц. Фрејзер, *Злајина жрана*, Београд, 1937, 757.

28. О. Мандић, *Од култа лубанје до кршћанства*, Загреб, 1954, 52.

29. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животној српској народа*, Српски етнографски зборник, Београд, 1930, 238.

30. Исто, 240.

Од посебног је значаја жива ватра добијена кресањем камена о камен. Најчешће се оваква ватра вадила за кућу направљену односно зидану од камена. И оваква се жива ватра пажљиво чувала, налагала и одржавала. Вероватно је на основу овог начина добијања живе ватре и упаљач на бензин (јер има кресиво) добио назив кресиво.

У нашем народу велики је значај придаван такозваној громовитој или громовној живој ватри. Оваква ватра је настајала ударом грома о неко дрво. У народу се веровало да оваква ватра има важну чистилачку улогу, па су многи, пламен који би тада настао, разносили по кућама и припаљивали ватру на сопственом огњишту. Оваквој ватри се придавала важна улога у очувању среће и здравља како људи тако и животиња. Место на коме је настала громовита жива ватра добијало је улогу светости и чистоте. Тако се у селу Љубић (Чачак) налази стабло неког старог дрвета, коме мештани придају велики значај. Са угарком од тог дрвета поједини су мазали децу и на тај начин их штилили од урока.

Жива ватра у себи поседује најјачу антидемонску силу и апотропејску снагу. Она се фигуративно пореди са некаквом светињом при чему бива узнесена у натчулни божански свет.³¹

На основу разговора са испитаницима и на основу расположиве литературе може се закључити да у току извијања живе ватре готово да нема хришћанских обичаја. Ово свакако указује на појаву да обичај сеже у дубоку прехришћанску епоху и да захваљујући својој мистичности, моћи и снази није успео да се христијанизује или барем мало заодене плаштом било које савремене религије. Велику лустративну улогу ватре можемо објаснити и чињеницом да се у току обреда не запажа крштење, нити какве молитве, вероватно зато што је жива ватра довољно моћна и јака и сигурна заштита од несреће.

У драгачевским селима Зеокама, Грабу, Горачићима, Тијању и Пилатовићима владало је мишљење да је живу ватру најбоље водити у „старе дане“ (последња четвртина месеца). У Горобиљу (Ужичка Пожега) живи огањ се вадио на „скончани уторак“ (последњи уторак у месецу). Осим понедељком, живи огањ се још вадио и четвртком као значајним варовним даном. Народ, а пре свега учесници у обреду су велику улогу придавали времену вађења живе ватре, како би његова улога и снага била што делотворнија.

31. Исто, 129.

Месту на коме се извијала жива ватра придаван је велики значај. Такво место се након завршетка обреда и спонтаног гашења ватре веома поштовало и чувало од скрнављења и нечистоће.

Циљ вађења живе ватре није њена топлотна енергија. Њен значај налазимо у њеној јарко црвеној боји и великој светлости. У народној поезији налазимо израз да ватра „лиже“, у чему откривамо њену лустративну и заштитну улогу. Може се додати и етимологија и подсећање пламена на змијино палацање, чиме се подстиче и појачава њена заштитна улога према свему ономе што може нашкодити човеку и његовом окружењу.

Жива ватра се одржава, али и обнавља, како би се обновила и подстакла њена заштитна улога. Није редак случај да су учесници обреда пре вађења живе ватре прибегавали посту, што можемо објаснити приношењем жртве, појаве веома карактеристичне и заступљене како на нашим тако и на ширим просторима. Скуп обичаја везаних за овај обред представља део магичног система везаног најпре али и искључиво за сточарство.

Поред тога што је овај обред до данашњих дана изобичајен, рад на његовом истраживању и изучавању ствара веродостојне слике које уливају сигурност и снагу да се истраје на путу његове мисаоне реконструкције и осећања њеног еволутивног значаја на цивилизацијској путањи. У самом њеном називу, као и у јачини јарко црвене боје, крије се њена мистичност, лустративност, снага, значај и надасве поштовање.

ПОРЕКЛО И СИМБОЛИКА РЕЧИ – ВАТРА ИЛИ ОГАЊ

Када је човек успео да завлада ватром, чврсто је стао на путању културе и убрзано кренуо напред. Овакву појаву Кај Биркет Смит је назвао „припитомљавање ватре“³². Овај чин је проузроковао највеће промене у животу човека као јединке и у животу људске заједнице као колективне институције. Као таква ватра је поседовала огромну снагу и енергију којој је човек давао својства божанства. Из оваквог обожавања ватре од стране човека као велике и значајне природне силе можемо схватити и разумети порекло речи „огањ“ и „ватра“. Лингвисти сматрају да реч „огањ“, као и латинска реч „ignis“ (огањ), воде поре-

32. Кај Биркет Смитх, *Пушкови културе*, Загреб, 1960, 81.

кло из индоевропске старине³³ што указује на његову везу са староиндијским називом божанства ватре агни. Тако и реч „ватра“ води порекло од староиранске речи „атар“, што значи пламен³⁴, или света ватра. Карактеристичан је, али недовољно јасан начин на који су ову реч примили Словени. Реч ватра је позната готово свим народима у области Карпата. Такође су познати и називи пламен и огњиште, који се углавном везују за прву ватру. И Албанци ватру називају *votr(e)*, што у преводу више значи огњиште. Тако неки лингвисти сматрају да су реч ватра Власи преузели од Албанаца, а Срби од Влаха.³⁵ Сима Тројановић пак сматра, односно више претпоставља, да реч ватра води порекло из словенске празаједнице. Сматра да су је на овим просторима примили Словени од неких иранских племена³⁶.

У српском језику речи огањ и ватра готово да имају исто значење. У неким областима се више употребљава једна у другима друга реч. ОвOME су доприносиле сталне миграције и асимилације становништва. Негде и у неким приликама ватром се сматра сам пламен и његова топлотна енергија, а огњем место где гори ватра. Тако мештани села Милићевци (Чачак) ватром називају пламен, односно топлотну енергију коју он ствара, а огњем место где гори ватра. Под огњиштем често подразумевају кућу, односно целокупно домаћинство.

Ватра је јако црвене боје. Веома често она представља и симболизује радост. Можемо уочити потврдну везу између ватре и црвене боје. Тако у многим приликама као и обредима, црвена боја симболизује ватру, а некада ватра својом животном енергијом симболизује црвену боју. Тако, на основу ове нераскидиве повезаности ватре и црвене боје, у многим обредима употреба црвене боје у виду било ког предмета, па макар и најмањег црвеног кончића, има и поседује у себи чистилачку, односно заштитну улогу. Црвеном бојом се терају зле силе, њOME се поништава негативно дејство злих и урокљивих погледа.

Код многих испитаника у готово свим чачанским селима веома је позната појава која живи све до данашњих дана, да се употребом црвене боје треба заштитити од негативних сила. Ово се посебно односи на заштиту свега онога што је „младо, лепо и напредно“. Испитаници из

33. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

34. Никола Пантелић, *Ватра*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 83.

35. Исто 81.

36. Исто 81; Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1930, 224.

села Трнаве, Атенице, Виљуше, Бањице под овим појмом подразумевају најпре децу, а онда и стоку, као и пољопривредне усеве. Под оваквом заштитом подразумева се и веома присутна и општеприхваћена појава када се новорођенчету везује црвени кончић око руке. Овај обичај сеже у велике цивилизацијске и културне дубине, када се пламену или огњу придавала чистилачка улога. У Лозници, Јездини (Чачак) и Грабу (Драгачево) су у циљу заштите од „урокљивих очију“ колевку новорођенчета прекривали црвеном марамом. Верује се да ће дете бити заштићено од негативног дејстава злих сила ако на себи има неки одевни предмет у црвеној боји. У Пухову (Драгачево), ако дете има температуру, изнесу га увече напоље и гледају где ће угледати ватру. Овим се желело да се сличним поништи слично, односно ватра, како неки у овом крају називају високу телесну температуру, и тада се у циљу заштите махало црвеном марамом или неком „струком“. После ове обредно-магијске радње мештани су веровали у оздрављење оболелог.

Може се слободно рећи да је веома распрострањена употреба црвене боје као супституције за ватру, па је као таква имала заштитно магијску улогу. Као и код људи, црвена боја се употребљавала као заштитно средство и код животиња. Циљ је био сличан, а то је да се напредна и здрава стока спаси од урока и негативних сила. Тако су неки сељаци у Жежевици кравама везивали црвене траке или марамеце око врата. Апотропејска улога црвене боје била је онолико јака и значајна колико се желело да се у њу унесе заштитна мисао. У оваквом се схватању крије и религиозна симболика црвене боје.

ОГЊИШТЕ КАО КУЛТНО МЕСТО

Велика апотропејска снага ватре као и њена културна улога у животу јединке или одређене групе огледа се и у појави изузетног поштовања огњишта. Огњиште у себи крије фетиш према коме се указивало врхунско поштовање и осећај светости.

Најстарији уређај у сеоској кући представљало је огњиште, вероватно због тога што је ватра сматрана божанством или материјом божанског порекла. Тако је сваки дом осећао потребу да себе и своју породицу заштити неким божанством или нечим што је у тесној вези са њим. Огњиште по својој узвишености и високој духовности крије у себи својства богомоље или храма. Стога у народу постоји изрека: „Ко

не виђе олтара и пећи се клања“³⁷. Отуда огњиште добија култно својство и постаје место окупљања породице. На терену чачанске околине још увек се могу наћи старе куће са централним огњиштем у њој које у себи чува многе тајне, митове и предања, као и многе радости и туге исказане поред њега. Постоје и огњишта која се налазе уза зид и која са једне стране греју простор „куће“ а са друге топлоту преносе у „собу“. Поменућу само да је једну такву кућу у Вранићима (Чачак), музеј искористио за своју сталну поставку. У њој се поред осталог налази огњиште уз зид „куће“ са свим пратећим експонатима и детаљима у циљу његовог оживљавања. Поред ове куће, која се зове Чолића конак, у готово свим чачанским селима налази се још кућа са старим традиционалним огњиштима у њима. Овакве куће, уколико нису напуштене, домаћинства данас користе као неке помоћне просторије у којима складиште вишак ствари и пољопривредних производа и у којима ватра не гори.

Поред огњишта се седело, договарало, рађало, молило, радовало и жалило. Огњиштем се заклињало, што се сматрало а и данас се сматра најтежом заклетвом или клетвом. И данас, када је употреба огњишта избачена, не ретко се људи и даље куну њиме, што представља наследство прошлости. Данас се огњиштем назива кућа, односно целокупно домаћинство. Ово се може чути и у свакодневном разговору, а чешће у неким прелазним и кључним догађањима из живота групе или појединца. Изреку: „Угасило му се огњиште“ у готово свим чачанским селима мештани употребљавају када желе да кажу да су сви чланови домаћинства или изумрли или се раселили и отишли из родне куће или са „огњишта“, без обзира да ли је у њој стварно постојало огњиште.

Поштовање огњишта имало је иста својства и јачину као култ покојника и предака. Само огњиште је култно везано за претке, јер је само представљало станиште душа предака. У нашем народу се веровало да душе предака настањују огњиште због чега је оно било средиште многобројних сакралних обреда. Овакво схватање произишло је из чињенице да су се некада умрли чланови породице сахрањивали поред или испод огњишта.

Олег Мандић је култ огњишта доводио у везу са обичајем обожавања лобање предака. У овом случају се веома често радило о истом

37. Сима Тројановић, *Вайра у обичајима и животи сръског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1936, 25.

култу³⁸. Сахрањивање покојника или само његове лобање испод огњишта (до краја каменог доба) имало је за циљ да покојник својом везом са доњим тамним светом осигура живима сигурну заштиту и да буде од помоћи и заштите својим потомцима. С обзиром да је огњиште представљало центар окупљања читаве породице, сахрањивањем покојника испод огњишта имало је за циљ да и они после смрти остану на окупу. Веома је било раширено веровање у снагу деловања и утицаја покојника на живот његове заједнице на земљи.³⁹

И Веселин Чајкановић је веровао да је огњиште освећено место на коме се врше многе религијске и магијске радње.⁴⁰ Он истиче да је овакво мишљење и веровање постојало и код руског и индоевропског народа. Сматра да религијски обреди везани за огњиште не могу никада да нестану и ишчезну, већ само да добију другу форму.⁴¹ Тако, некада строго одређени обреди временом не ишчезавају у потпуности, већ настављају свој живот у разним супституцијама и симболима.

Временом централно огњиште као средиште породичног окупљања губи своју функцију и значење. Употреба најразноврснијих пећи мења улогу и значај огњишта. Ипак, кроз сва просторна и временска догађања провлачи се и опстаје осећај светости према оном месту на коме ватра гори.

Стари обичај даривања огњишта у прилично измењеној обредно-магијској радњи опстао је и живи све до данас. Стављање новца „на шпорет“ обичај је који се сачувао и који представља континуитет некадашњег даривања или приношења жртве огњишту. Након усељења у нову кућу гости који би долазили на насеље даривали би, односно стављали би новац на огњиште, односно на пећ или шпорет на којој гори ватра. Да је овај обичај веома снажан и са дубоким коренима свакако потврђује и чињеница да се у недостатку пећи у којој гори пламен новац стављао и на електрични шпорет. Овај обичај живи и данас у чачанској како градској тако и сеоској средини.

Наши преци су ватру сматрали светињом и као такву је обожавали. Сима Тројановић бележи да млада уведена у нови младожењин дом не иде најпре икони већ огњишту.⁴² Оваква појава у обреду гово-

38. Oleg Mandić, *Od kulta lubanje do kršćanstva*, Zagreb, 1954, 25.

39. Исто, 26.

40. Веселин Чајкановић, *Studije iz srpske religije i folkloru 1910-1924*, Београд 1924, 416.

41. Исто

42. Сима Тројановић, *Ватра у обичајима и животињу српског народа*, Српски етнографски зборник, XLV, Београд 1930. 26.

ри о паганском обичају који је слабо модификован и христијанизован. Сличност ове појаве налазимо код готово свих народа Европе. Наследство из времена паганства огледа се у обичајима увођења младе у нови домаћи култ, када млада седа свекрви у крило поред огњишта или на другом месту где се ложи ватра. Ова обредна радња и данас се спроводи у читавој чачанској околини, а временом је постала главни обредно-магијски догађај у свадбеном ритуалу чија симболика открива и обредну поруку, а то је да домаћи култ, свекрва, као њен представник, прихвата новог члана, доводећи га у индиректну везу са преминулим прецима.

Обичај који се сачувао све до данашњих дана, а тиче се огњишта, састоји се у обилажењу ватре од стране младе. Овим она жели да стекне наклоност душа предака, како би у новом дому обезбедила срећу, здравље, напредак и обавезно пород. Она ритуално цара ватру како би успела да се што више приближи култу предака свога мужа. Царање ватре такође има за циљ да извијањем варница и распламсавањем огња одагна негативне силе, које би младенцима у току свадбеног весеља могле нанети несрећу. На овај начин се потстиче и лустративна улога ватре.

Слободан Зечевић је тврдио да је огњиште, због своје обредно магијске улоге, веома често имало функцију олтара на коме је целе године горела света ватра.⁴³ Сама чињеница да се ватра није никада смела угасити сведочи о веровању нашег човека у светост ватре. Овакво веровање у светост ватре у блиској је и нераскидивој вези са схватањем да су многе појаве анимизиране⁴⁴, да у ватри обитава неки дух у виду божанства или демона. Народ је овом замишљеном божанству приносио жртве и молитве.

У неким драгачевским селима (Тијање, Граб, Горачићи) срећемо појаву да су се многи људи обраћали свом огњишту као и сваком живом бићу. Над њим су се исповедали и причали тајне које ником другом нису смели казати, верујући да ће им након тога бити лакше и да ће на тај начин ослободити душу. Огњишту се молило за срећу, здравље и напредак, као и за опрост грехова. У овим селима су мајке молиле огњиште, односно претке који у њему обитавају за здравље своје деце. У Тијању (Драгачево) је постојао обичај да се мајка обраћала

43. Слободан Зечевић, *Свети ватра*, Народно стваралаштво, год. XX, св. 78-80, Београд, 1981, 20.

44. Исто, 21.

огњишту уколико њено дете није дуго проговорило. У том случају приступа се магијској радњи обилажења огњишта (три пута) држећи у руци меденицу. Може се уочити сличност овог обичаја са појавом напајања детета водом из воденице. У овом случају могуће је закључити да је ватра као цивилизацијска појава имала снажну везу са водом као кључним извором живота и значајним природним елементом.

У случају да се у кући прича о неком ружном догађају или трагедији, у већини чачанских села постајао је обичај да се са огњишта изнесе жива ватра и баца што даље. Ову појаву можемо тумачити потребом да се што пре реагује и да се већ одмах испред куће спали и очисти свако зло или несрећа који су њиховим спомињањем у кући можда позвани. Због тога је у нашој народној култури било строго табуисано причати и преносити било какве лоше вести. Једноставно се на овим просторима каже да о томе у кући не ваља причати. Ипак, уколико се у кући испричају неке ружне вести, на сцену ступа ватра, односно њена жишка, јер је она та која чува од болести и зла. Народ верује у заштитну улогу ватре од многих невидљивих сила. Осим ватре лустративну и заштитну улогу имају и сви они предмети који долазе у контакт са ватром и огњиштем.⁴⁵

Веома су се често у српској традиционалној култури предмети везани за огњиште употребљавали у лечењу страха код деце, као што је напајање престрављеног детета преко ватраља.⁴⁶ У многим драгачевским селима ватраљ стављају на видно место у кући без обзира да ли ватра гори или не. Верује се да ће кућа, а пре свега њени најмлађи, бити заштићени од посетилаца са злим и урокљивим очима.

Тако ватраљ, машице и сацак имају значајну заштитну улогу у народном животу. Свака неман бежи од гвожђа тим пре ако је оно већ било у контакту са ватром и огњиштем.⁴⁷

Ватра са кућног огњишта има заштитну и апотропејску улогу за све чланове породице. чак се жару и пепелу приписује магијска улога. У селима Мојсињу и Коњевићима (Чачак) пепео са кућног огњишта су посипали по њиви пре орања, како би се заштитна улога домаћег култа и домаћих богова пренела и на нове усеве који ће се у тој при-

45. Рабија Хасанбеговић, *Огњиште као кућно место*, Развитак, бр. 6. Зајечар 1968, 75.

46. Исто

47. Исто

вредној години производити. Очекује се да ће биљке које никну на тој земљи бити напредне и да ће се остварити високи пољопривредни приноси. Тако је у већини чачанских села био познат случај да су пепео са кућног огњишта у којем се пекла божићна чесница посипали по својим воћњацима и виноградима, како би саме биљке биле заштићене од болести и страдања. Обичај посипања божићног пепела по винограду био је посебно познат у селима Горња Атеница и Вереће (Чачак). Овакву појаву можемо довести у паралелу са грождем, односно са вином, које, добро знамо симболизује Христову крв и Божићем, односно даном Христовог рођења. На овај начин и кроз аграрну магију пројављује тесна повезаност паганског култа и хришћанске мисли, која у последњем случају доминира.

Слично овој појави и Шпиро Кулишић је бележио појаву да се сачува пепео у којем је печена божићна чесница и да се помеша са семенским пасуљом како би магијску снагу пепела пренео на нову биљку која треба да никне из семена.⁴⁸ У овом случају, посебно је важно увидети везу између пепела, односно огњишта и домаћих богова који у њему обитавају, као и култа предака са семеном пасуља у српској па и широј митологији, који је познат као хтонска биљка, који потиче из доњег света, преносећи животну снагу у стварно и овоземаљско. Отуда и обавезно присуство пасуља на трпези за Бадње вече.

Такође, Шпиро Кулишић, бележи обичај да се пепео са домаћег огњишта посипа око воћака.⁴⁹ Присуство овакве обредно магијске радње и у чачанским селима свакако да иде у прилог тврдњи о великом култном и магијском значају огњишта. И Вук Караџић бележи о појави посипања божићног пепела по свиленој буби, како би их „било доста као прашака у пепелу“.⁵⁰

Код Јужних Словена некада је био присутан обичај да се божићни пепео скупља и даје стоци „ради здравља“.⁵¹ Слична појава постоји и у селима Трнави и Виљуши, али на Ђурђевдан, када се „крмила“ стока са пепелом домаћег огњишта, сољу и младим зеленим биљкама.

Основу велике улоге и магијског значаја ватре и кућног огњишта налазимо у веровању у натприродно, божанско и свето порекло ватре,

48. Шпиро Кулишић, *Порекло и значење божићног обредног хлеба у Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1953, 21.

49. Исто

50. Вук Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1852. 34-35.

51. Шпиро Кулишић, *Порекло и значење Божићног обредног хлеба у Јужних Словена*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1953, 21.

односно огња. Увек присутна мисао и схватање о огњишту као станишту домаћих богова и предака даје овој „институцији“ значајну магијску и култну улогу. Огњиште је свето место, вид кућне богомоље, најчистије и најсветије место кућног дома, коме се треба молити, чувати, поштовати, волети га и радовати му се.

КУЛТ ВАТРЕ У ГОДИШЊЕМ ЦИКЛУСУ

Сви обреди у току календарске године садржани су у једном кружном току годишњег циклуса. Реч је о бројним магијским радњама које својом мистичношћу а и оригиналношћу заокружују бројна паганска, магијска и религијска догађања. У целокупном годишњем циклусу култ ватре има незаменљиву и веома важну улогу.

Значај обредних ватри у току годишњег циклуса подстакнут је развојем земљорадње и сточарства још у времену неолита. Циљ обредне употребе ватре свакако је израз жеље за плодношћу усева и стоке, као и за општим успехом у привређивању у току једне привредне године. Још су се у прастара времена ватри придавала бројна натприродна, заштитна и лустративна својства. Ватра је као извор светлости и топлоте представљала симбол „животне снаге, преображаја и очишћења“.⁵² Тако су обреди са ватром и њена употреба у магијском смислу веома значајни и увек присутни у сточарско-земљорадничким срединама у току читавог годишњег циклуса.

Изузетно и готово централно место заузима ватра у новогодишњим обичајима, а пре свега у току паљења бадњака на Бадње вече. Циљ овог обичаја свакако је да на самом почетку нове аграрне године магијским путем обезбеди успех у току наступајућих земљорадничко-сточарских радова. Улога обредне ватре у току Бадње вечери састоји се и у жељи њених извршилаца да помогну Сунцу у време зимског солстиција, када је најслабије. То је време када Сунце почиње да јача.⁵³

Огромну улогу у животу и обичајима готово свих народа ватра је остварила захваљујући својој мистичности, светости и тајанствености. Употреба ватре у божићним обичајима говори о њеној старости. Од културне развијености појединих народа зависи функција ватре у њи-

52. Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd 1986, 180.

53. Н. Јанковић, *Астрономија у предањима, обичајима и умотворевинама Срба*, Српски етнографски зборник, књ. LXIII, Београд 1951, 68.

ховим обичајима и веровањима.⁵⁴ У дугој, веома тешкој и мукотрпној еволуцији људске врсте и њене културе ватра је увек имала значајно и изузетно место. Захваљујући ватри човек се још на самом еволутивном почетку издвојио од осталих антропоида, поставши човек у најширем смислу те речи.⁵⁵ Ватра, као симбол живота и вечности у сталном и непрекидном лустративном ланцу породичног и друштвеног живота заузима доминантно место у божићним обредима.

Већ је речено да се магијска снага жара и пепела у којој је печена божићна печеница преноси и на све чланове породичног домаћинства. Они по народном веровању добијају превентивну улогу у очувању здравља и општег напретка. У Заблаћу, Жежевици и Бањици постојао је обичај да се ватраљем износио жар на којем је испечена чесница у двориште и да су га прескакали најпре најмлађи а онда остали укућани. Циљ овог обреда свакако је заштитна и чистилачка, када се жели очувати здравље у наступајућој години.

Обредно паљење ватре на Бадње вече, као и на остале празнике из новогодишње групе имају за циљ да обезбеде плодност у наступајућим земљорадничким и сточарским радовима.⁵⁶ Обичај паљења бадњака распрострањен је од Кавказа до Велике Британије и Шведске, у Северној Албанији, Јужној Грчкој, Апенинском и Пиринејском полуострву, Француској и Немачкој.⁵⁷ Неки научници су мишљења да је обичај паљења бадњака био раширен у оним областима које су некада припадале Римском царству.⁵⁸ Мирче Елиаде наводи да је шведски научник В. Лингман сматрао да обреди паљења ватре у европским земљама воде порекло од спаљивања дрвета на Први мај, који се некада сматрао почетком године. Европски народи су овај обичај пренели на зимски циклус, односно на Божић и Нову годину.⁵⁹

Бадњак који гори на домаћем огњишту у српској традиционалној култури даје представу средишта домаћег култа. Налагање бадњака на огњишту на којем су „чувари кућних идола“⁶⁰, представа је прино-

54. Радмила Кајмаковић, *Симбол ватре у народним обичајима Босне и Херцеговине*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 14.

55. Петар Влаховић, *Вајџра и шџафетџа у Јужозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

56. Шпиро Кулишић, *Из сџаре српске религије*, Београд, 1970, 43.

57. Петар Костић, *Вајџра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

58. Х. Барић, *Чланци и есеји*, Београд, 1943, 170.

59. М. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1974, 323 ; Петар Костић, *Вајџра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

60. Татомир Вукановић, *Студије из балканског фолклора III*, Врањски гласник, књ. VII, Врање, 1971, 174.

шења жртве у моменту када се чека најрадоснији хришћански догађај, чин поновног Христовог рођења. На Бадње вече домаћин је налагао бадњак, царао ватру, при чему је изражавао жељу за плодношћу стоке, поља и за здравље укућана. Овај обичај присутан је и до данас у читавој чачанској околини у мање или више измењеном и модификованом облику прилагођеном садашњим савременим условима живота. Магијска снага бадњака преносила се на усеве и стоку, тако што су се остацци бадњака и његовог пепела сутрадан рано на Божић носили у стаје и њиве.

Обичај да се бди над бадњаком поред огњишта представља добар склоп веровања насталих у широкој временској дистанци. Изражавање поштовања према бадњаку и кућном огњишту представа су континуираног склада паганског и хришћанског, садржаног у жељи да спровођење обреда донесе укућанима здравље, напредак и општу срећу.

Над бадњаком се бдело целе ноћи како би се сачувао да не прегори до доласка полагајеника, митског претка који ће донети срећу и плодност на почетку нове аграрне године. Полагајеника су укућани свечано дочекивали, посипали га житом, што је симболично представљало сејање њиве. Главну обредну радњу полагајеник је спроводио поред огњишта. Царао је и потстицао ватру како би се створило што више варница, које у овом случају треба да симболизују богатство у наступајућој привредној години. Обредна радња полагајеника на овим просторима присутна је све до данашњих дана, поготово у сеоским срединама. Реч је о обредном детаљу који никада није силазио са митолошке сцене, само што се начин донекле модификовао прилагодивши се новим условима сазданим у замени отвореног огњишта најразличитијим пећима и шпоретима у којима се ложила ватра. Подстицањем ватре полагајеник је имао улогу да имитативном магијом подстакне обиље усева у пољу, док је магијским додиривањем верига требало да изазове обиље млечних производа и здравље стоке. Употреба огњишта и верига у божићним обредима произилази из веровања да су они у директном додиру са душама предака и да представљају њихово станиште. Управо због њихове представе митског претка полагајеник им прво прилази⁶¹ и спроводи магијске радње.

У драгачевским селима постојао је обичај, који се и данас спорадично одржава, а то је да су сви укућани заједно са полагајеником три пута обилазили око огњишта или ватре. У току кружног кретања око

61. Петар Костић, *Порекло и значење годишњих обичаја*, Београд, 1972, 14.

ватре учесници обреда су изговарали: „Прођох ватру не изгорех, прођох болест не оболех“. Сличну појаву забележио је и Петар Костић у селу Зеокама⁶², такође у Драгачеву. У Горачићима су сви укућани поређани у круг, или у новије време у полукруг, што зависи од места на коме гори ватра и изговарају: „Гори ватро да ми не горимо, болуј ватро да ми не оболимо“. Сличну појаву налазимо спорадично још у неким селима чачанске околине, све у циљу да се магијском радњом обезбеди апотропејска и лустративна моћ ватре. Магијска заштита породичног огњишта подстакнута бројним обредним радњама на Бадње вече и Божић очекивана је и веома жељена, тим пре што је ватра у кући одувек представљала светињу. Као таква постала је идеална заштита против најразличитијих мистичних сила које би на безброј начина могле да нашкоде човеку.

Значајну магијску радњу у божићним обичајима свакако да има и печење чеснице. У селима Трбушани и Цагање за то су припремане најлепше облице леске или липе, које саме за себе у народној митологији дају представу светости и чистоте. Њихову лустративну улогу умногоме потпомаже и бадњак који се обавезно стављао у ватру док се пекла чесница.

Сва три дана Божића, како у драгачевским селима тако и у чачанској околини, гори свећа која је забодена у најразличитије жито (пшеница, кукуруз, јечам). Након божићних празника овим се житом хранила стока (Цагање, Врчани, Рошци), чиме се желела пренети заштитна и чистилачка улога пламена са свеће на све животиње. У Трбушанима и Пријевору, жито у коме је горела Божићна свећа помешали би са осталим семеном и на тај начин, када дође време сетве, пренели би заштитну улогу и на њиву и на усеве.

Домаћин пре божићног ручка, без обзира са ким ломи чесницу (полажник, најстарији син или сви заједно), обавезно окреће чесницу са десне на леву страну, односно у смеру сунчане путање и Сунца које је у тесној магијској вези са ватром, а које само за себе представља извор животне топлоте и светлости. Реч је о наопусном окретању чеснице, који је на овим просторима уобичајен, устаљен и представа је магијског круга који се подразумева. У драгачевским селима смер окретања чеснице и кретања Сунца ритуално је пренет и на начин сејања

⁶² Петар Костић, *Годишњи обичаји у Драгачеву, околини чачка и Горњеџ Милановца*, Гласник Етнографског музеја, 60, Београд, 1996, 46.

жита чиме се животна улога ватре и Сунца појачава и уздиже на високу лествицу цивилизацијских и природних догађања.

У манастиру Јовање у Овчарско-кабларској клисури постоји традиција која се није никада, без обзира на историјске догађаје, прекидала. Реч је о колективном налагању бадњака испред самог манастира. Верници се уз присуство монаштва, окупе у порти манастира у време када почне да пада први мрак. Обредно христијанизовано паљење бадњака у простору манастирске светиње представа је колективног очишћења и високе религиозне свести. Окупљени око ватре која гори у манастирској порти, сами верници потпомажу и поткрепљују њену мистичност и чистоту. У току налагања бадњака сви учесници обреда се труде да дотакну бадњак. Наизменично прилазе и померају, царају бадњаком по ватри, трудећи се да тако произведу што више варница. Некада се веровало да обиље варница симболизује пуне стаје и амбаре, док се данас ова појава углавном посматра са аспекта новца. Тако, данас у чачанском крају богатство варница симболизује, односно имитативном магијом „доноси“ пуно новца.

Такође паљење бадњака у виду обредне ватре треба да помогне Сунцу да ојача и надвлада хладноћу. Сунце даје представу небеске ватре и верује се да ће од његове снаге зависити целокупна привредна година односно егзистенција људске врсте. Тако митски појам злато, односно богатство, означава и зрело жито и Сунце.

У Горњем и Доњем Дупцу (Драгачево) некада је био присутан обичај, а и данас се спорадично јавља, да се пепео од ватре на којој је печена божићна печеница помеша са житом и сољу и тиме нахрани стока. Кроз ову обредно-магијску радњу изражена је жеља њених учесника да се кроз вид жртвовања обезбеди кружно ритуално кретање и лустративна улога ватре на здравље и напредак стоке.

Освећење водике на Богојављење религиозни је чин који се спроводи обавезно уз упаљену свећу и мирис тамјана из кандила.

Велику обредну и магијску улогу имају и ватре зване Покладне. У селу Остра, Беле односно Ускршње покладе су се у континуитету одржале све до данашњих дана. Тако је на зборном месту, обично у дворишту неког угледног домаћина из села, након повратка покландра паљена обредна ватра. Ову ватру мештани називају Покладном ватром. Сви маскирани учесници обреда у циљу духовног и телесног очишћења прескачу ватру. Обавезно је да у непрекидном низу у виду кружног тока сваки учесник по три пута прескочи ватру. Домаћица је након тога бацала у ватру и спаљивала коре од јаја. По српској мито-

логији, а и сами мештани то знају, овај се обичај спроводи у циљу заштите од вештица чија су кретања у овом периоду најизраженија. Наиме, веровало се да се вештице возе и долазе у кори од јајета, тако да је ова магијска радња требала да обезбеди заштиту од њих.

Паљење ватри на Младенце и Јереминдан имало је заштитну улогу од змија, а сама појава је садржана из магијског и практичног карактера. Изражена је чистилачка улога према свему што је зло и опако. Дим има за циљ да митским и физичким путем одагна сву негативну енергију.

Младенци и Јереминдан су празници везани за пролећну равнодневницу. Обредним ватрама тада је требало помоћи Сунцу да добије снагу, буде јаче, да дани постану топлији, што ће се свакако одразити на пољопривредне културе. У Врнчанима, Рошцима и Цагањама, велики број домаћинстава и данас пали ватру на Младенце, мада више по навици, како би средили своја дворишта, довели у ред и непотребно спалили, а мање како би био задовољен њен магијски значај. Уосталом, добро је познато да ватра има како практичан исто тако и велики култни, симболички и лустративни значај.

Паљење обредних ватри уочи Васкрса имало је за циљ да осигура здравље и плодност стоке, да се обезбеди срећа и општи економски напредак, како појединца тако и породице, па и шире друштвене заједнице. Симболику црвене боје пламена и јајета чуваркуће, које је обавезно у црвеној боји, налазимо у заједничком циљу обезбеђивања среће и доброг здравља.

Црквено учење да на Велики петак, као најтужнији дан, када се због Христовог страдања не оглашавају ни црквена звона, не треба ложити ватру, иде у прилиг народном схватању да ватра представља радост а њено паљење срећан догађај. У широј етнолошкој литератури среће се назив „радосница“ за ватру. Данас у чачанском крају овај се табу не поштује, иако се старији сећају и говоре у прилог претходној тврдњи. У највећем броју случајева на Велики петак се боје и кувају васкршња јаја.

Обредне ватре на Ђурђевдан углавном су имале заштитну улогу од бројних негативних сила чије је присуство у овом периоду веома изражено. Посебно преко ове улоге обредна ђурђевданска ватра имала је „задатак“ да осигура обиље млека и здравље стоке. У Трнави, Виљуши, Бањици и Горњој Атеници у току теренског истраживања дошла сам до податка о спорадичној употреби обредне ђурђевданске ватре у благом континуитету све до данашњих дана.

У Прислоници, Брђанима и Прељини обредне ватре на Благовести имале су за циљ да осигурају здравље стоке и њихово размножавање и подмлађивање. У Бечњу и Остри око ових ватри се окупљала омладина, што је за сеоску заједницу представљало вид забаве. У Трнави се уочи Благовести у циљу заштите од „чинилица“ и да би се обезбедило здравље стоке и спречило одузимање њене млечности, спроводила обредна радња кружног посипања пепела са домаћег огњишта око стаја у којима је смештена стока. Мештани су веровали да је ово веома сигуран и поуздан вид заштите. Овакво схватање свакако да произилази из чињенице о постојању магијског круга и сигурне заштите свега што је у њему. Ова заштита добија на снази и јачини ако је линија круга оивичена пепелом на који је начин дошла у директну везу са домаћим култом, односно култом предака.

Обредне ватре у чачанском крају су још паљене и на Спасовдан, Ивањдан и Петровдан. Овде ћу истаћи значај обредне ватре на Спасовдан, на који је дан заветина чачанске општине. Обилажење обредне поворке око ужег центра града има заштитну улогу у циљу општег напретка, благостања, а пре свега здравља њених житеља. Лустративна улога обредне поворке добија на снази и значају у кружном кретању и свакако употребом пламена свеће и дима из кандила који у магијском смислу представљају супституцију за ватру.

Магијски круг уз употребу ватре посебно је карактеристичан за Петровдан, када су учесници обреда а пре свега млади одређене заједнице носили запаљене буктиње и трчећи обилазили око стаја и торова. У овом случају буктиње су представљале покретне ватре чији је задатак да обилажењем направе заштитни магијски круг и тако негативним бићима онемогуће приступ. Овај обичај у чачанском крају живи још једино у сећању њених најстаријих житеља, а који се на овим просторима није спроводио после Другог светског рата. У драгачевском крају, нешто дуже, спроводио се до шездесетих година XX века. На територији чачанског музеја, а тиче се села Ивањичке општине, овај се обичај успео одржати до осамдесетих година XX века. На основу ове чињенице може се закључити да се обичај успео најдуже одржати међу становништвом чија је привредна грана у најширем смислу била сточарство.

Још је Вук Караџић забележио реч лила са објашњењем њеног значења.⁶³ Тако се лила најчешће правила од брезове или трешње

63. Вук Стефановић Караџић, *Речник*, Беч, 1852, издање Нолит, Београд, 1963, 328.

коре, која је у себи имала смоле, што је омогућавало да лакше гори. Дакле, лила је постала синоним обичаја⁶⁴ и нешто што се некада када је о Петровдану реч подразумевало. Оне су подстицале такмичарски дух тако што се свака такмичарска група трудила да произведе што већу ватру чија је заштитна улога постајала све јача а заштитни магијски круг све шири.

У току годишњег циклуса ватра је имала значајну и незаменљиву улогу и у току обреда везаних за сеоске литије, односно заветине. У последњих десетак година изненађујућом брзином су оживели обичаји везани за магијску улогу свеца заштитника сеоске заједнице. Тако је, осим у градским заветинама, великом броју сеоских средина оживело кружно обилажење сеоског атара и обавезно ритуално и религиозно паљење свећа поред записа.

Ватра, односно пламен свеће има једну од главних, али незамењиву улогу у обредима везаним за породичну славу, односно крсно име. У чачанској средини велики је број породица које славе славу, односно свог домаћег свеца. Запаљена свећа на славској трпези представља супституцију огња из предхришћанског⁶⁵ и паганског времена. Обичај да крсна свећа гори у посуди са најразличитијим врстама жита представља вид бескрвне жртве при чему жито добија магијско својство. Део жита у коме је горела славска свећа намењена свецу заштитнику дома у Прислоници су трећег дана славе помешали са осталим житом и давали стоци, док су други део стављали заједно са семеном и чували до времена сетве. На овај начин снага пламена са свеће и свеца, домаћег заштитника, преноси се на здравље и напредак усева и стоке.

Вук Врчевић је бележио да се без крсне свеће крсно име не може ни славити.⁶⁶ Свећу, без обзира на њену величину, у чачанском крају углавном пали домаћин. Већина свечара настоји да свећу запали пре подне, јер се по народној митологији верује да то треба учинити када дан напредује. Данас свећа гори цео дан све док траје славски ручак или вечера. Већина испитаника је мишљења да славску свећу не треба гасити дувањем већ је треба прелити вином које је, добро знамо супституција за Христову крв. Неки свећу гасе прстима. Остатак славске свеће у Трнави и Виљуши (Чачак), као и у већини драгачевских села, домаћи-

64. Драгољуб Јовашевић, *Паљење петровданских лила, народни обичај сљочара Зајадне Србије и Пешићера*, Зборник Народног музеја, VII, Чачак, 1976, 200.

65. Петар Ж. Петровић, *Слава*, Српски митолошки речник, Београд, 1998, 201.

66. Вук Врчевић, *Крсно име, О крсном имену*, Београд, 1985, 90.

ца чува верујући да она и даље има заштитну улогу дома и читаве породице. Уочи већих празника, као и на Бадње вече, пали се славска свећа како би се пламеном са ње пренела заштитна улога домаћег свеца.

У Врнчанима и Рошцима (кабларска села) се посебно водило рачуна о начину на који гори славска свећа. Тако се веровало, а и данас се верује, да ако славска свећа док гори пуккета и восак пршти на све стране није добар знак за породицу. Такође, није ваљало ако свећа „пуно плаче“, односно ако се великом брзином восак слива. Лошим знаком су мештани ових села, а и шире, сматрали ако се свећа сама од себе угаси. Ако је свећа горела „смирено“ са уједначеним правим пламеном на горе, представљала је добар знак и сигурну заштиту домаћег свеца за целокупну породицу.

У православним породицама икону са свецем домаћег заштитника, односно икону крсне славе осветљава пламен са кандила, чиме се постиже узвишенији и мистичнији ефекат у току молитве. Такође и у црквама и манастирима, пламен са кандила осветљава лик свеца на иконама, дајући им у току службе још већи религиозни ефекат и светост њене тајанствености.

У току једне године велики је број дана и празника када је употреба ватре заузимала важно, готово централно место. Њена примена из доба паганства, христијанизована и пренета све до данашњих дана, даје значајну, готово незамењиву улогу у смислу човековог заштитног и митског очишћења.

ВАТРА У ЖИВОТНОМ ЦИКЛУСУ

У српској традиционалној култури човека, од самог његовог почетка израженим чином његовог рођења, па све до краја односно до његовог „овоземаљског“ нестанка, прати култ ватре нудећи му своја бројна заштитна и лустративна својства. У еволутивном погледу почев од најранијих цивилизацијских дана култ ватре је веома присутан и изражен у човековом животу.

Некада се дете рађало поред огњишта. Ова појава била је присутна у већем броју села драгачевског краја, а њен циљ је био да се новорођенче одмах након рођења доведе у директну везу са заштитником домаћег култа. Близина кућног огњишта имала је заштитну улогу како за мајку тако и за дете од стране бројних демона и негативних сила, којима су они у овом периоду веома изложени. Веровало се да се у

првих чердесет дана након рађања морала видети светлост на огњишту како би се спречило да се зли демони приближе новорођенчету. Обичај да просторија новорођенчета треба да буде осветљена очуван је у чачанској средини све до данашњих дана.

Обредна употреба свеће у току крштења детета представа је христијанизоване употребе пламена у циљу магијске заштите. Некада се у чачанским и драгачевским селима за чин крштења употребљавала обична свећа од воска. Данас, најпре у граду, па и у већини села, употребљава се бела свећа свечано украшена розе или плавим декоративним тракама у зависности од пола детета.

У обредима везаним за склапање брака као једне нове али веома важне друштвене институције, са главним циљем продужења сопствене врсте, важну, готово централну функцију, има ватра са домаћег огњишта. Напуштање домаћег култа дозвољено је једино заснивањем брачне заједнице.

Пре напуштања родитељског дома млада се опраштала од домаћег огњишта своје куће. Љуби га, приноси му жртву и тражи „отпуст“ од домаћег култа.⁶⁷ На основу старог традиционалног схватања, а то је да ниједна јединка не може имати два заштитна култа, због чега млада, да би прихватила нови, најпре мора да напусти свој култ који је добила чином рођења. У новом дому носилац домаћег култа је свекрва. Она у обреду има посредну улогу између домаћег огњишта и њеног новог члана. Од тога како домаћи преци прихвате младу зависиће њена будућа, лична као и целокупна брачна срећа.

У свадбеном церемонијалу у чачанском крају значајно место су имале обредне радње везане за огњиште као симбол домаћег култа, односно за место где се ложи породична ватра. Уколико постоје физичке могућности, ова се обредно-магијска радња одржала и спроводи се до данас. Такође, бацање жита на кров куће представа је приношења жртве преминулим прецима.

Пријем младе у нови домаћи култ ритуално се спроводио поред огњишта. У наопусном обилажењу око огњишта скривао се већи део мистичности обреда. Обилажење младе око огњишта Маријан Стојковић је сматрао почетном и главном церемонијом увођења младе у нови дом.⁶⁸ Услед губљења огњишта у процесу осавремењавања жи-

67. Emilijan Lilek, *Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, X, Sarajevo 1898, 71; Slobodan Zečević, *Uvođenje neveste u novi domaći kult*, Zbornik kongresa, SUZJ, 1965, 165.

68. Marijan Stojković, *Oposun, naoposun i trokrako naopusno okretanje*, Zbornik za narodni život i običaje Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, XXVII, Zagreb, 1929, 166.

вотних процеса и односа, обичај обилажења огњишта се на овим просторима изгубио. Међутим, у знатном броју случајева сусрећемо, где постоје физичке и објективне могућности да се обред спроведе, појаву да млада након уласка у младожењин дом прилази пећи на којој гори ватра, ритуално је цара подстичући варнице. Такође, све до данас, у драгачевским селима одржао се обичај да млада прво јутро ложи ватру. Вероватно је ова магијска радња резултат жеље да се у новом дому приближи домаћем духу предака, односно заштитнику њене нове куће. Овај се обичај данас одржава више по навици или принципу „тако се ваља“, без обзира да ли ће младенци након завршетка свадбених церемонијала наставити да живе у тој кући или ће отићи у град.

Паљење свећа за „здравље“, иако има веома дубоког трага у прадавном обредном животу човека, у данашње време добија представу и ноту савременог и свакодневног. О свим већим празницима, или када се осети духовна потреба, верници одлазе у цркву, пале свеће за срећу, здравље и напредак себи и својим члановима породице. Ова појава је у српској традиционалној култури стална, континуирана, која је у последње време развоја националне и религиозне свести у чачанском крају дошла до посебног изражаја.

Значајно место употреба ватре заузима и у култу мртвих. Посебну улогу добија захваљујући веровању у загробни живот, када је умрелима требало обезбедити светлост и огрев.⁶⁹ Опште је прихваћено веровање да упаљена свећа као супститутивна замена за огањ или пламен даје умрлом светлост и топлоту на „ономе“ свету. Као у читавој Србији, тако и на овим просторима влада мишљење да је велики грех и проклетство ако се деси да неко умре без упаљене свеће. Самртна свећа није смела одједном изгорети до краја, већ се гаси и поново пали сваке суботе до четрдесет дана, а последње суботе се пусти да изгори до краја. О овоме је писао Тихомир Ђорђевић.⁷⁰ Само схватање и обредни поступак се одржао до данашњих дана.

Самртна свећа има за циљ и да усмери кретање покојника⁷¹ и да му осветли пут. Такође упаљена свећа има и задатак да спречи повампирење покојника.⁷² У српској традиционалној култури одувек је постојао страх да неко не умре без свеће. Због тога, ако у некој кући по-

69. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

70. Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртни обичаји у Јужних Словена*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд, 1939, 72.

71. Љубомир Рељић, *Црна недеља*, Развитак, бр. 1, Зајечар, 1969, 72.

72. Исто.

стоји болесник, обавезно се правила или куповала свећа, како би била спремна да му се запали у моменту када он испушта душу. У традиционалној култури овом се обреду придавала важност, па је зато сматрано великим проклетством немање порога, односно немање онога ко би у самртном часу био присутан да запали свећу. Тако једна од клетви у драгачевском крају: „Немао среће ни самртне свеће“ означава жељу за несрећом и врсту проклетства, како на овоземаљском тако и на оноземаљском свету. Колико се српској традиционалној култури придавао значај самртној свећи сведоче и чињенице када су ратници поред хлеба и личних ствари у торби носили свећу. О овоме је веома осећајно писао Добрица Ћосић у роману *Време смрти*.

Раније се самртна свећа у сеоским срединама правила код куће. Углавном су за ову обредну радњу биле задужене жене. Свећа се правила од влакана конопље, а касније од памука (фитиљ) и мањег или већег комада воска. Данас ретко ко прави свећу, без обзира да ли има воска, односно да ли се бави пчеларством или не.

Употреба свеће у култу мртвих има задатак да покојнику осветли пут, како би његова душа стигла на други свет, односно у заједницу мртвих. Раније се одмах, након смрти неког члана породице, гасила кућна ватра и просипала вода. Обичај је познат како на овим просторима, тако и код већине Јужних Словена. О овој појави у Босни писала је Радмила Кајмаковић.⁷³ Обичај гашења ватре подстакнут је веровањем да моментом смрти ватра на домаћем огњишту постаје нечиста, па је због тога треба угасити. У Горњем Душцу (Драгачево) раније се ватра гасила када умре домаћин или млађи члан породице. У овом се крају сматрало да је ватра симбол среће, тако да у моменту трагичног догађаја за кућу нема места радости. Нова ватра се припаљивала тек сутрадан. Некада се у овом случају извијала жива ватра као представа и симбол новог очишћења и победе над злим силама. Овакво схватање и у овим крајевима је до данас изуобичајено.

Уколико се деси да неко умре, или на било који други начин настрада ван куће а да то његова фамилија не сазна у краћем року и не запали му самртну свећу, сматрано је додатном несрећом, јер се верује да ће умрли у том случају лутати по тами и хладноћи. У свим крајевима Србије се веровало да се овај „пропуст“ може надокнадити или ублажити, тако што ће се спроводити разне додатне обредне радње. Слободан Зечевић је писао о старом обичају паљења обредних ватри

73. Радмила Кајмаковић, *Народни обичаји*, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1964, 202.

на Велики четвртак, што је имало за циљ да се умрлима накнадно пошаље светлост која ће им омогућити да се виде са својим раније преминулим сродницима. По Зечевићу, сврха накнадних обредних ватри у култу мртвих има за задатак „дотурање светлости мртвима на онај свет“.⁷⁴

Посебан значај у чачанској околини има паљење свеће на Побусани понедељак, који је иначе Васкрс за мртве. Верује се да пламен свеће на овај дан покојнику доноси велику количину светлости и општу радост. Паљење свеће о Задушницама има исти циљ и значај. Тада се на гробу било ког сродника пали по једна свећа за сваког умрлог без обзира где је сахрањен. У Виљуши, Вапи, Трнави (Чачак) жене су водиле рачуна да случајно неког не забораве када „намењују“ и пале свеће за мртве. Због тога су увек куповале макар једну свећу више и палиле је ономе кога су евентуално заборавиле или нису у том моменту могле да се сете.

У српском народу култ мртвих је веома развијен и присутан у животу човека без обзира на ком простору или у ком времену живео. Измене обреда као и начина његовог спровођења су неминовност. Временом долази до све веће христијанизације култа, тако да данас у великој мери они доминирају. Присутна је појава у готово читавој градској средини да се остатак самртне свеће носи у цркву да „догори“. Такође, веома је присутан обичај паљења свеће у цркви у дане великих хришћанских празника.

Запаљена свећа у данашње време на овим просторима, осим поштовања култа мртвих, има и последицу општег поштовања покојникове личности и нешто „последње“ што му се може даровати и пружити. Данас се сматра готово непристојним појавити се на сахрани без свеће. Слободан Зечевић је обичај паљења свећа на гробу доводио у везу са прадавним обичајем спаљивања.⁷⁵

Ватра у култу мртвих у великом делу је последица манизма, који су Срби, сасвим је сигурно, донели на Балкан још из своје прапостојбине. Осветлити душе умрлих и тако им помоћи да нађу прави пут до „вечности“, исказати им поштовање и заштити се од њиховог евентуалног негативног дејства, главни су разлози и главне потребе употребе ватре у посмртном ритуалу.

74. Слободан Зечевић, „Привеџ“ – друџа ваиџра из култа мртвих у Источној Србији, Развитак бр. 3, Зајечар, 1966, 49.

75. Слободан Зечевић, *Култ мртвих код Срба*, Београд, 1982, 62.

МАГИЈСКА УПОТРЕБА ВАТРЕ

У српској традиционалној култури, а и шире, веома је распрострањена магијска употреба ватре. Њена примена заштитног је карактера и одлично магијско средство у циљу одбране човека од демонских бића и црне магије. Њен циљ је да својом високом топлотом, енергијом, снагом жара и улогом њене црвене боје заштити извршиоца обреда, односно њеног сопственика. Велику заштитну улогу имао је и дим као верни пратилац и производ ватре.

Ватра је према мишљењу бројних представника српске традиционалне културе представљала одличну и сигурну заштиту од мрака, односно од злих бића која у њему господаре. Посебно важну и одбрамбену улогу ватра има у „глуво доба ноћи“, које је у време зимског периода најизраженије. Мештани Врнчана, Рожаца и Папратишта (кабларска села) обавезно су носили са собом упаљен луч не само као вид осветљења, већ и као сигурно заштитно средство. Ватра се често ложила поред извора, раскрсница, места на коме је неко насилно умро, запуштеног гроба, пропланака, када је представљала сигурну заштиту од виших негативних сила. О „глувом добу“ и опасним, односно нечистим местима, писао је Драгољуб Златковић.⁷⁶ Добра заштита, према веровању Драгачеваца од ноћних демона свакако је кађење „сумњивих“ односно „алосаних“ места. Ношење батеријских лампи у новије време у овим крајевима има како практичну, тако и заштитну улогу.

Ватра се код готово свих словенских народа у знатној мери употребљавала у циљу магијске заштите у време непосредно пре, за време и после спровођења обреда везаних за смрт. У већини српских села, бележио је Тихомир Ђорђевић, одео покојника се кадило тамјаном и обавезно осунчавало⁷⁷, а слама на којој је лежао се спаљивала⁷⁸. Сличну обредно магијску улогу ватра је у посмртном ритуалу имала и у драгачевским селима. Реч је о обичајима који су се спорадично одржали све до данашњих дана. Кађење куће мртваца и њеног прскања водом имали су за циљ да одстране евентуално негативно деловање покојника на породицу и њене госте. То кађење је некада извођено спаљивањем најразличитијих биљака са што јачим мирисом. Данас, када је кађење христијанизовано, обавља се једино уз употребу тамја-

76. Драгољуб Златковић, *Нечистија места и нечистије силе*, Развитак, Зајечар, 1998, 154.

77. Тихомир Ђорђевић, *Неколики самртини обичаји у Јужних Словена*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVIII, Београд, 1939, 263.

78. Исто, 265.

на. Очишћење куће након смрти неког њеног члана данас се поверава свештенику, када он уз присуство мириса тамјана и пламена свеће чита молитву.

У драгачевским селима постојао је обичај да се магијском употребом ватре изврши очишћење оних који су извршили укоп покојника. То се чинило тако што су се при повратку кући умрлог узимале неколике жишке са огња и пребацивале неколико пута из једне у другу руку. Овакво схватање, као и његова употреба, временом су изгледали и ишчезли што се не може рећи за кађење.

Значајну улогу, примена ватре има и у обредно-магијским радњама које се односе на саливање страве и гашење угљевља у народној медицини. Велики је број чачанских села која имају макар по једну особу која је умела да обавља овакве магијске радње. Овде је реч о „позитивној“ народној медицини чији је циљ био да снагом ватре и магијских речи по народном веровању проузрокују оздрављење, скидање страха и општи напредак. У току саливања „страве“ значајну улогу откривамо у магијској спони снаге ватре и црвенила жара са једне и у лустративној улози Сунчеве енергије и топлоте са друге стране. Ово је посебно изражено у току спровођења магијске радње, када се одмах након изливања врелог олова, особа над којом се магија спроводила морала великом брзином да изађе напоље и погледа у Сунце.

Посебну магијску улогу ватра је имала у спомињању било ког сумњивог предмета за који се може рећи да је плод црне магије. Верује се да ће се на тај начин уништити њено негативно дејство. За онога за кога се посумња да је на било који начин доспео у везу злих сила и црне магије, верује се да се добра заштитна радња састоји у кађењу. Раније се магијско кађење спроводило најразличитијим травама, док је данас умногоме та појава христијанизована, тако да се данас под кађењем подразумева стављање тамјана на жар.

Данас, у неким чачанским селима, уколико се дете уплаши, „престрави“ од неке животиње, од ње се узме неколико длака које се баце у огањ, а дете држе изнад њега како би осетило мирис дима. Верује се да ће се на тај начин особа ослободити негативног дејства од присутног страха.

Изражена чистилачка улога ватре садржана је у њеној магијској употреби. У бројним обредним радњама везаним за њу крије се и улога њене употребе. Као таква, ватра се најчешће употребљавала у циљу заштите као и у поништавању негативног дејства на њеног сопственика или извршиоца магијског чина. Ватра је одгонила страх, уз њено

присуство човек је постајао храбрији, снажнији и сигурнији. Бескрајним низом векова навикнут на њу, људски ум јој исказује љубав и поштовање као и спремност да је употреби и магијски се њом заштити.

САВРЕМЕНА УПОТРЕБА ВАТРЕ И НОВИ ОБИЧАЈИ ВЕЗАНИ ЗА ЊУ

Многобројна веровања, схватања, народна и научна размишљања заступљена у најразличитијим религијским и културним облицима не исцрпљују причу о ватри. Вечно присутна и никада доречена прича о ватри задире у све поре, како магијског тако и животног карактера. Развојем цивилизације и других односа одређене заједнице долази до стварања нових животних стандарда и нових облика стварања и примене ватре.

Некадашње обожавање ватре као светиње, митског и култног карактера, временом прераста, преображава се, добијајући нову животну улогу. Овај процес умногоме је везан за општа друштвена кретања, напредак човечанства и кључне историјске догађаје. Ватра је често представљана као симбол живота и вечности. Ова се улога ватре веома често преносила и на савремене догађаје и савремена схватања.

Када размишљамо и говоримо, или пишемо и читамо о ватри у њеном имену и постојању, увек и свуда доминира њена црвена боја. Имајући у виду и да је крв црвене боје, није тешко довести је у везу са ватром, вечним извором радости и живота. Крв је представљала страдање и несрећу људске жртве из које увек ниче нови живот и људска срећа. Крв и ватра су у сталној корелацији, животној повезаности и судбинској зависности. Заједничка црвена боја их зближава, имплицитно усмерава и у кључним историјским догађајима надахњује и морално уздиже. Црвена боја је симбол борбе за слободу јер изражава проливену и жртвовану крв. Она је и представа јунаштва и великог страдања. Тако је проливена крв кроз представу црвене боје нашла своје узвишено место на многобројним заставама света.⁷⁹ У овом је случају ватра поред божанског добила и земаљско реално обележје.⁸⁰ Ватра је симбол рата, тако да се њена својства преносе на борбу за

79. Петар Костић, *Ватра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

80. Петар Влаховић, *Ватра и шифафеџа у Југозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

слободу. Из разних прича и извештаја веома се често може видети изједначавање појма ватре са веома тешким и опасним ситуацијама у току ратних борби. Ватром се назива жестока паљба једне од зараћених страна: „Узвратили су жестоком ватром“. Црвена боја означава радост, тако да су ватра и Сунце њени главни представници. Српски народ је веома често водио борбу за слободу под окриљем црвене заставе, којом се изражавало жртвовање људских живота и њихове проливане крви, као и општа радост и срећа због победе и освајања јако жељене слободе. У српском народу је обожавана црвена боја, јер је у бити и традицији, души и срцу увек носио жељу за слободом.

Познато је да су ратници веома често ложили ватру, њом се грејали, спремали храну и седели око ње. У том је случају ватра углавном била у средини, на централном месту, а борци су око ње спонтано правили круг. У овом је случају обредна митологија пренета и на животне и ратне окршаје. Тако је настајала логорска ватра, око које се као симбола радости и победе у Другом светском рату играло козарачко коло.

У послератном периоду многе обредне ватре из пролећног и летњег циклуса су пренете на поједине „општенародне“⁸¹ празнике. Најзначајније место и улогу из ове групе имао је свакако Први мај, међународни празник рада. Уочи овог празника или у његово „предвечерје“⁸², како у читавој земљи тако и у чачанском крају окупљало се многобројно грађанство, омладина пре свега, која је ложењем великих логорских ватри означавала почетак славља. Овај вид окупљања младих имао је пре свега друштвени карактер⁸³. Најчешће место где се палила ватра, било је центар града или центар сеоског атара. Иако се Први мај слави још од краја XIX века, ова манифестација кулминира у времену после Другог светског рата. Тако, осим прославе овог празника и паљења обредних ватри у центру града, Брду Љубићу (споменик Танаска Рајића), на Спомен-парку, Караули, може се готово са сигурношћу рећи да је свако село у чачанској општини веома предано и одговорно приступало спровођењу овог „савременог“ обичаја. Омладина се окупљала и уз храну, пиће, свирку и игру поред ватре прослављала празник рада, дружећи се и забављајући се.

81. Петар Костић, *Вајра у обичајима и веровањима у Србији*, каталог, Београд, 1987, н.п.

82. Бреда Влаховић, *Прилози проучавању вајре у обичајима у Словенији данас*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 23.

83. Исто.

Ватра, као симбол слободе, уз исказивање поштовања и захвалности пренета ја на врх „Штафете младости“. На тај начин је „пламен слободе“⁸⁴ из руке у руку сваке године пролазио овим просторима. Црвена боја ватре пренета је и на звезду петокраку.

Тако је пламен ватре у сваком историјском тренутку проналазио самог себе и своје значење. Временом се његова улога мењала, усавршавала, модификовала, или је пак добијала дозу традиционалног, уз осећање пролазности и тихог бледила.

У релативно новије време, улога ватре и њеног пламена заузела је значајно место и у прослави дечјих рођендана. Обичај који је на овим просторима настао после Другог светског рата добио је особину савременог и као такав наставио да живи и траје све до данашњих дана. За разлику од обичаја који су настали као резултат социјалистичког уређења и који су изгубивши ослонац у самом систему временом слабили и полако нестајали, обичаји везани за рођенданска славља добијају на значају и улози код савременог човека.

Пламен свеће на рођенданској торти симболизује срећу, здравље и напредак детета. Иако је реч о обичају који је на наше просторе дошао са запада, чврсто се укоренио и већ постао саставни део српске традиционалне културе. Боја и број свећица на торти означавају пол и године детета. Временом, настајала су нова веровања у вези пламена на рођенданској свећи. Ради среће, здравља и напретка детета свећице су морале равномерно да горе и да се угасе само и искључиво дувањем слављеника, када се уз магијско присуство обреда прелаза означава једна година више у животу детета.

Циљ свих савремених обичаја јесте да се уз присуство магијских радњи или без њих обезбеди добро здравље, напредак и општа срећа како појединца тако и шире друштвене групе. У начину њиховог спровођења изражавају се добре жеље за радост и срећу.

ЗАКЉУЧАК

Ватра као исконска и цивилизацијска творевина на путу симбола, живота и вечности представа је сталне радости, светости и врхунске чистоте. Одувек је човек према ватри имао посебан однос, осећај са-

84. Петар Влаховић, *Ватра и штафета у Јужозападној Србији и Североисточној Црној Гори*, Семинар удружења фолклориста СР Србије, Београд, 1981, 26.

вршенства, тананих осећања, скривених надања и исконске радости. Из таквих осећања на крилима људске цивилизације настали су бројни обичаји и веровања. Преплитање схватања ватре као божанства или ватре божанског порекла, овој исконској творевини даје карактер узвишености, светости и лепоте.

Поистовећивање ватре са Сунцем и изналажење бројних културолошки веома оправданих и цивилизацијски јако присутних животних и магијских елемената даје целој расправи осећање велике одговорности. Са развојем култа ватре истовремено су се развијала и њена рационална достигнућа. Ватра је на дугом цивилизацијском путу верно пратила човека, помагала му, отклањала препреке, осветљавала му тамне странице историје и са својом топлотном енергијом мамила га напред у савремено и непознато.

Човек је већ на првој еволутивној лествици спознао благодети ватре, прилагодио се њеним исконским законима и заоденуо је сопственим жељама и надама. Схвативши њену божанску моћ, занемарио је бројне опасности, стао је под њено окриље, чврсто убеђен да је то право место за њега.

У митолошком погледу ватра је постала човекова главна заштитница и сигурно оружје на његовом дугом и веома одговорном путу. Њена улога и значај су се временом мењали, модификовали и прилагођавали процесима једног времена и датог простора.

Човек, присутан у свим животним и цивилизацијским димензијама, проналазио је и препознавао светлост пламена којим је осветљавао сопствени пут у тешким тунелима животних стрампутица. Култ ватре, тајанствен и мистичан, веома је често у животним борбама стао на страну човека, извукао га из опасних чељусти незнања и неизвесности. Људски ум је то ипак умео да препозна, открије благодети ватре и да јој се посвети.

CULT OF FIRE IN THE LIGHT OF NATIONAL TRADITION

Traces of human civilization which are present in all dimensions of a man's mind are a real picture of its development and constant improvement in the course of a long term dimension. The oldest cult traces of fire go back that far into such depths that they reach the boundaries of something original and natural.

It is considered that fire was used in the oldest human epoch in Palaeolithic period. Primitive man, probably because of his ignorance and lack of facts, gave fire attributes of the god's gift. He thought that fire was given to him, i.e. to the mankind, by a super natural being in the form of god, creator of the world. That was the easiest and the simplest explanation for everything which was not known in the human environment. One thing is certain, we will never know for sure who, where and when lit the first fire.

Collocation – live fire – tells us about the old belief that fire was considered to be alive, real and very important being. In regard of evolution, taking out of live fire loses its practical and very often gets mythological meaning. As purely clean it often gets healing and lustrous role. It was used in the aim of individual and collective protection from different demons, illnesses and epidemics. The harder way was to get fire the more appreciated it was.

As a cultural creation of eminent significance, fire in the sense of live fire was also being taken out in the region of Cacak in the morning hours very often before the sun rise or late at night without audience and observers. Customs connected with the live fire are usually connected with cattle breeding areas and cattle breeders. All customs in relation with the live fire point to the very old origin. The majority of Serbian people believe that one should never lend fire to anyone. This was strictly tabooed when it was the case of taking out live fire from the household.

Fire has the bright red colour. Very often it represents and symbolises joy. Usage of the red colour as a substitution for fire was spread out and as such it had a protective, magic role.

Great power of fire as well as its cult role in the life of a man or some group of people is reflected in great respect of the hearth. The hearth hid fetish in itself which was greatly respected and which created the feeling of holiness. That was the reason why the hearth got cult characteristics and became the place of family gathering. People were sitting, discussing, giving births, praying, cheering and mourning around the hearth. That is a holy place where many religious and magic acts were performed. Owing to its mysteriousness, holiness and secret ness, fire had a great role in the lives of most peoples.

Yule log which is burning in domestic hearth in Serbian traditional culture gives the image of the centre of domestic cult. Main religious ceremony is performed near the hearth.

Within a year there are a lot of days and holidays when fire was having an important, central place. Its application since the pagan times has been Christianized and transmitted to nowadays explaining its important and almost irreplaceable role in the sense of man's protective and mythical cleansing.

In Serbian cultural tradition, from the moment of birth to the moment of disappearance from this world, a man is followed by the cult of fire with its numerous protective and lustrous properties. Getting a habit through the centuries, human mind expresses its love and respect and readiness to use fire to protect him almost magically.

Snežana Šaponjić-Ašanin

CULTE DU FEU À LA LUMIÈRE DE LA TRADITION POPULAIRE

Les vestiges des civilisations disparues reflètent fidèlement les progrès de l'humanité et un perfectionnement continu de celle-ci au cours des âges. Les traces les plus anciennes du feu dans la culture remontent à un passé si lointain qu'elles se perdent dans la nuit des temps.

Le feu est aussi le symbole suprême de presque toutes les conquêtes de la civilisation et le couronnement de celles-ci.

On considère que le feu était utilisé aux époques les plus reculées, au paléolithique. L'homme primitif, à défaut de connaissances et de faits concrets, attribuait au feu l'origine divine. Il considérait qu'un être surnaturel en forme de Dieu, créateur du monde, en avait fait don au genre humain. C'était là la manière la plus simple et la plus facile d'expliquer tout ce qui était inconnu dans l'environnement immédiat de l'homme. Ce qui est absolument sûr, c'est que l'on ne saura jamais avec certitude quand, où et par qui le premier feu avait été fait.

L'appellation „feu vif“ nous renvoie à l'ancienne croyance populaire, selon laquelle le feu était un être vivant, réel et très important. Quant à son évolution, l'obtention du feu vif perdait du point de vue pratique pour gagner du point de vue mythologique. Considéré comme parfaitement pur, le feu prenait souvent le rôle de moyen curatif et purificateur. On l'employait en vue de la protection d'un individu ou d'une collectivité contre divers êtres démoniaques, contre les maladies et des

épidémies. Plus difficilement on se le procurait, plus grande était l'attention qu'on lui prêtait et l'importance qu'on lui attribuait.

Le feu, en tant que production de caractère culturel dont l'importance est immense, est obtenu sous la forme du „feu vif“, dans les environs de Tchatchak, aux heures matinales, très souvent même avant le lever du soleil ou en pleine nuit, et cela en l'absence du public et des observateurs. Les coutumes relatives au „feu vif“ étaient pratiquées essentiellement dans les régions d'élevage du bétail et par ceux qui s'occupaient de cette branche de l'économie. Toutes ces coutumes témoignent de son origine très ancienne. Dans la majorité de la population serbe on pense que l'on ne doit jamais prêter le feu à personne. Cette opinion valait surtout pour le feu vif, aux moments où l'on considérait que porter le feu hors de la maison était une action strictement tabouisée.

Le feu étant d'un rouge intense, il symbolise souvent la joie, mais cette couleur est utilisée aussi comme substitution du feu et, comme telle, elle avait un rôle de protection magique.

La grande force purificatrice du feu, ainsi que sa fonction culturelle dans la vie des individus et des collectivités se reflète dans la vénération de l'âtre. L'âtre renferme un fétiche pour lequel on avait un respect exceptionnel et que l'on considérait comme sacré. D'où le caractère cultuel de l'âtre qui devient un lieu de réunion de la famille. Devant l'âtre on restait longtemps assis, on délibérait, on naissait, on priait, on se réjouissait, on pleurait. C'est un lieu saint où l'on effectuait maintes actions religieuses et magiques.

Dans la vie et dans les coutumes de presque tous les peuples, le feu joue un rôle important grâce à son caractère mystique, sacré et mystérieux.

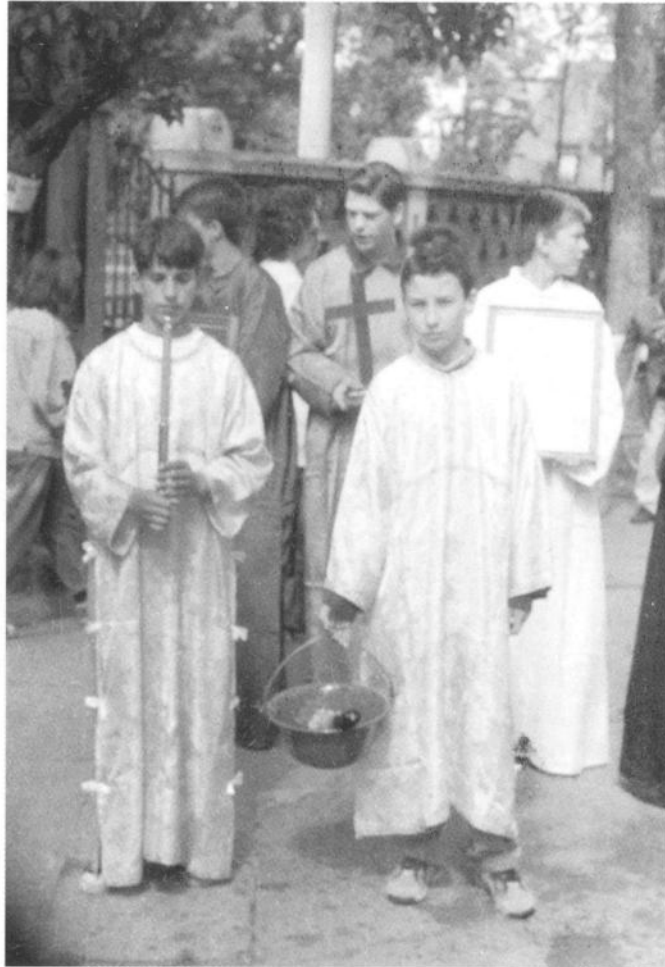
La bûche de Noël qui brûle dans l'âtre symbolise, dans la culture traditionnelle serbe, le centre du culte de la famille. C'est devant l'âtre que, le jour de Noël, le premier visiteur exécutait la principale action rituelle.

Au cours de l'année, il existe un grand nombre de jours et de fêtes à l'occasion desquels le feu occupe une place importante, presque centrale. Son application à l'époque païenne, christianisée par la suite et subsistant jusqu'à nos jours, lui donne un rôle important, presque irremplaçable dans la purification protectrice et mythique de l'homme.

Dans la culture traditionnelle serbe, le culte du feu accompagne l'homme depuis sa naissance jusqu'à sa fin, c'est-à-dire jusqu'à sa disparition d'ici-bas, en lui livrant ses pouvoirs protecteurs et purificateurs. Habitué au feu depuis des siècles innombrables, l'esprit humain lui voue l'affection et la vénération, toujours prêt à l'utiliser et à se servir de ses propriétés „magiques“ pour se protéger.

Snežana Šaponjić-Ašanin

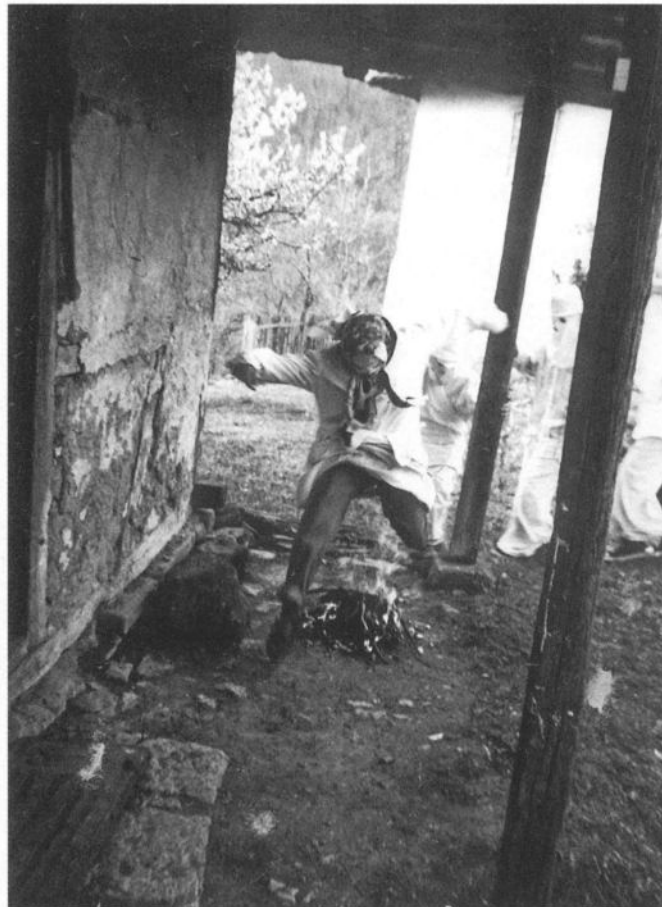
Литије у Чачку, Спасовдан, 1993. (снимила С. Ш. Ашанин)

Крштење детета, Чачак, 1991. (снимила С. Ш. Ашанин)

**Спаљивање кора од јаја на Беле покладе село Остра код Чачка, 2002.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)**

**Учесници обредне поворке прескачу ватру у циљу
очишћења, село Остра код Чачка, 2002. (снимила
Снежана Шапоњић-Ашанин)**

Домаћин љуби бадњак на кућном огњишту, село Зеоке, Драгачево 1993.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)

Ломљење славског колача, порта манастира Вујан, Млади Арапђеловдан, 2000.
(снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)

Паљење Лила у целу Ерчеге, Ивањица уочи Петровдана, 1976.
(снимила Невенка Бојовић)

Свеће упаљене „за здравље“, манастир Вујан, Чачак,
Васкрс, 2003. (снимила Снежана Шапоњић-Ашанин)